

САГДУЛЛАЕВА Дилфуза Каримуллаевна
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азҳар кафедраси
ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори
(PhD)
E-mail: dilfuzasagdullaeva@gmail.com.

“ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ” АСАРИДАГИ ДИНИЙ АТАМАЛАР СЕМАНТИКАСИ

СЕМАНТИКА РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ В КНИГЕ «ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ»

SEMANTICS OF RELIGIOUS TERMS IN THE WORK OF “KISASI RABGUZI”

Аннотация: Мазкур мақолада Қуръоний қиссалар асосида илк бор туркий тилда яратилган пайғамбарлар тарихига оид мумтоз адабий манба – “Қисаси Рабғузӣ” асарида келтирилган арабча диний атамаларнинг – Аллоҳнинг исмлари, эътиқод, ибодат, тасаввуф, фикҳ мавзулари доирасида қўллангани аниқланган, лексик бирликларнинг семантик хусусиятлари юзасидан муносабат билдирилган. Мавзуни ёритишда таснифлаш, чоғиштирув методлари; структур-семантик, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Калит сўзлар: семантика, лексик бирлик, диний атамалар, понятие, эътиқод, ибодат, тасаввуф, фикҳ.

Аннотация: В данной статье рассматриваются арабские религиозные термины, использованные в книге «Кисаси Рабгузи» – классическом литературном источнике по истории Пророков, впервые написанный на тюркском языке на основе исламских источников. Эти термины были выявлены в употреблении в контексте имен Аллаха, веры, поклонения, суфизма, мусульманского права и сделан лингвистический анализ семантических особенностей лексических единиц. При освещении темы использовались методы сравнения, классификация, структурно-семантический и компонентные методы анализа.

Ключевые слова: семантика, лексическая единица, религиозные термины, вероисповедание, поклонение, суфизм, мусульманское право.

Annotation: The given article deals with the Arabic religious terms, given in the work “Kisasi Rabguzi”, a classic literary source on the history of the prophets, firstly written in Turkish language on the basis of the Qur’anic sources, which were found out to be used within the context of the names of Allah, belief, worship, mysticism, Islamic jurisprudence and were given a linguistic analysis of semantic features of lexical units. In covering the topic, methods of comparison, classification, structural-semantic and component methods of analysis were used. In covering the topic, methods of comparison, classification, structural-semantic and component methods of analysis were used.

Keywords: semantics, lexical unit, religious terms, religions, worship, Sufism, Islamic jurisprudence.

КИРИШ

Диний-тасаввуфий ғояларни ўзида акс эттирган мумтоз шарқ адабиёти намуналари тили махсус лексик-семантик қатламга эга бўлиб, унинг асосини диний атама ва тушунчалар ташкил қилади. “Улар лексик-семантик системанинг барча хусусиятларига эга бўлган ҳолда умумтил системасини ташкил қилувчи ажралмас қисмдир. Мазкур тизимнинг жамият тараққиёти, ахлокий меъёрларни шакллантириш, ҳаёт, турмуш тарзини тартибга солишдаги аҳамияти, шу билан бирга миллат маданий ва маънавий дунёсининг ажралмас қисми эканлиги исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқатдир” [16]. Хусусан, “Қисаси Рабғузӣ” асари тилида қўлланган диний-тасаввуфий тушунча ва атамалар семантикасини ёритиш асар моҳияти ҳамда унда қўлланган рамзларни тўғри тушуниш ва англашга ёрдам беради.

АСОСИЙ ҚИСМ

Асарда қўлланган диний атама ва тушунчаларни шартли равишда Аллоҳнинг исмлари, эътиқодий масалалар (ақоид), ибодат, мусулмон жамиятининг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёти ҳамда тасаввуфга оид истилоҳлар мавзуий гуруҳига бўлиш мумкин.

Аллоҳнинг исмлари. Ислום таълимотига кўра, Аллоҳнинг исмлари *الاسماء الحسنی* Al-asmāu-l-ḥusnā, яъни гўзал исмлар деб номланиб, мазмунан унинг сифатлари, фазилатларини ифодалайди [7:46]. Аллоҳнинг гўзал исмлари билан чорлаш ҳақида “Исро” сурасининг 110-ояти ҳамда “Аллоҳнинг тўксон тўққизта – бир

кам юзта исми бор [10:643]”лиги ва уларнинг мазмун-моҳиятини англаб, унга қўра амал қилиш кераклиги тўғрисидаги маълумотларни Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда кузатиш мумкин. Асарда Аллоҳнинг Allāh (39r91), Raḥmān (39r16), Malik (200v5), ‘Azīz (55v18), Jabbār (190r7), Xāliq (74v9), ‘Alīm (107v6), Samī‘ (152r8), Latīf (107v6), Halīm (159v6), Jalīl (218r19), Karīm (196v12), Hakīm (107v6), Haqq (134v44), Samad (83r2), Qādir (163r5), Māliku-l-mulk (238r5), zu-l-jalāl va-l-ikrām (163v2) каби 18 та исми аниқлик артиклисиз туркий тилга мослашган ҳолда қўлланган.

Allāh лексемаси *الله* ‘alaha “ибодат қилмоқ, сиғинмоқ [3:29]” маъносидаги феълдан ҳосил бўлиб, “илоҳий куч, бутун мавжудотни яратган ягона худонинг номи сифатида ислом динида қарор топган” [15:208]. Мазкур феълнинг *فَعَّلَ* морфологик қолипида ҳосил бўлган *ilāh* лексемаси эса “худо, тангри [2:30]” маъносини англатади. Аниқлик артикли билан қўлланган *ilāh* лексемаси ҳозирги замон араб тилида *al-ilāh* ва Allāh каби икки шаклга эга. *Al-ilāh* лексемасидан *al-āliha* “худолар” шаклидаги синиқ кўплик ҳосил бўлса, Allāh сўзи сонда турланмай, исломдаги махсус маънони ифодалайди [15:208-209], яъни у “ягона Илоҳ, ягона Худо” маъносига эга. Асарда мазкур лексема туркий матнда шунга мос равишда “бутун мавжудотни яратган ягона Худо” маъносида 39 марта қўлланган. Масалан: *Eu mal‘ūn, Allāh bir turur* (65r9). *Ilāh* лексемаси мазкур маънода бирлик, биринчи шахс эгалик олмоши *ī* (ي) билан бирикиб *Ilāhī* “менинг Илоҳим” тарзида қўлланган. Масалан: *Ilāhī, andağ kim Muḥammad rasūlullāhnin dostluqin dunyāda bizgā karāmat qildin* (208r4). “Маъбуд” маъносидаги лексема вазифасида эса туркий *tānri* сўзи қўлланганлигини кузатиш мумкин. Масалан, *Kāfirlar bir pāra uḡačnī yonup tānri teyü tapundilar* (205r16).

Асарда туркий *izi*, форсий *xudā* лексемалари билан бирга Аллоҳнинг сифат ва фазилатларини ифодаловчи арабий ўзлашмалардан кенг фойдаланилган. Масалан: *Izim tīlamīšīña ni‘mat tegürürlü latīf* (107v6). – “Менинг Эгам, сўраганга неъмат берувчи Латиф зот”; *Xudāyā samī‘ ‘alimsan* (152r8). Биринчи жумлада келтирилган

latīf лексемаси “бандаларга сездирмай ўз лутфу эҳсонини етказиб берувчи [6:47]”, иккинчи жумладаги *samī‘* ва *‘alīm* лексемалари “махфий ёки ошкора гап ва шарпаларни, ҳатто дилдан ўтганини ҳам эшитувчи [6:47]” ҳамда “аввалги ва кейинги нарсаларни билувчи, доно, илм соҳиби [6:47]” каби маъноларни ифодалайди. Мазкур лексемалар муаллиф томонидан керакли ўринларда Аллоҳ зотини улуғлаш ва эътироф этиш мақсадида моҳирона қўлланган. Баъзан Яратганнинг сифат ва фазилатларини ифодаловчи лексемалар иқтибос қилинган оятларнинг туркий таржимаси таркибида ҳам ўзлашма сифатида учрайди. Масалан, *Bu šayṭān Raḥmānğa yazğan yazuqluğ turur* (39r16). Мазкур жумла Марям сураси 44-оятининг таржимаси сифатида келтирилган. Оятда қўлланган “ўта меҳрибон” маъносидаги *الرحمان* лексемаси туркий таржимада Raḥmān тарзида талқин қилинган.

Шунингдек, асарда ислом тушунчасидаги Аллоҳни англатувчи *rabb*, *mavlā*, *ḥadrat* сингари сўзлар маънодош сифатида қўлланган. А.Ҳасанов ўзининг тадқиқотида Муҳаммад пайғамбар ўз диний фаолиятининг махфий ҳолда кечган дастлабки 3-4 йилида Allāh сўзи ўрнига кўпроқ *rabb* “парвардигор, эга” сўзини ишлатгани ҳамда вақти жиҳатидан аввалги ҳисобланган бу сўз Қуръоннинг ўттизта сурасида учраши ҳақида маълумот келтиради [15:208]. Асар тилида *rabb* лексемаси аксарият ҳолларда Аллоҳ сифатини билдирувчи сўзлар билан арабий изофа ҳосил қилган ҳолда қўлланган. Масалан, *rabbu-l-jalīl* “барча сифатлари мукамал [6:47]” (218r19), *rabbu-l-‘izzat* “izzat ва қудрат соҳиби [6:47]” (196r11), *rabbu-l-‘alamīn* “оламлар Эгаси” (113r6) каби бирикмалар шулар жумласидандир. Асарда 556 ўринда қўлланган *mavlā* лексемаси “бошқармоқ, волийлик қилмоқ [3:935]” маъноларни англатувчи *وَلِيّ* феълдан ҳосил бўлган. “Раҳнамо, ҳомий, жаноб [6:276; 5:161]” каби маъноларга эга бўлиб, Аллоҳга нисбатан Бақара сураси 286-оят, Тавба сураси 51-оят ва шу каби бошқа оятларда *Mavlānā* “Хожамиз” тарзида мурожаат этилган [5:161]. Мазкур лексема баъзан Allāh *mavlā* “соҳиби олам [2:188]” тарзида Яратганнинг сифатини билдириб келса, кўпчилик ҳолатларда *Mavlā ta‘ālā* “буюк Хожа”, *Mavlā ‘azza va jalla* “энг

¹ ибитрат ралротақ ав иғарав амзёлўҚ .хозИ

азиз ва улуғ Хожа” тарзида Аллоҳ маъносини ифодалаган.

Шунингдек, асарда Аллоҳ сўзининг маънодоши сифатида истифода қилинган *ḥaḍrat* лексемаси кўп маъноли сўз бўлиб, “1. ҳозирлик, ҳузурида; 2. жаноб, хоним [3:182]; жаноб, ҳурматли [5:161]” каби луғавий маъноларга эга. Кўриниб турганидек, бу лексеманинг Аллоҳ мазмунини ифодаловчи луғавий маъноси мавжуд эмас. Асарда мазкур сўз Аллоҳ сўзига маънодош лексема сифатида “*Ḥaḍratdīn xiṭāb keldi*” (5v20) мисолида келтирилган бўлса, “*Meniṅ ḥaḍratīmda miṅ ‘ābiddīn bir ‘ālim faḍilraq turur*” (8v20-21) жумласида “ҳузурида” маъносини ифодалаган. Асарда Аллоҳнинг исм ва сифатига тегишли арабий лексемалар Яратганни улуғлаш ҳамда унинг муайян сифатларини ифодалашга хизмат қилган.

Эътиқодий масалаларга оид атама ва тушунчалар. Асарда бу турдаги *lavḥu-l-maxfuḍ* (51r17), *sidratu-l-muntahā* (209r5), *qābiḍu-l-arvāḥ* (206v4), *malaku-l-mavt* (206v6), *ḥalāl* (194v17), *maqām-i maḥmūd* (210v2), *qāba qavsayn* (219r14), *sijjīn* (248v12), *jannatu-l-‘adn* (183r21), *ḥavḍ-i kavṣar* (202r5) каби кўплаб атамалар ўз маъносида қўлланган. Бироқ асарда истилоҳий маъно асосида ҳосил бўлиб, қўшимча маъно оттенкалари билан бойитилган лексемалар ҳам аниқланди.

Kufr сўзи “яшириш, ношукрчилик; кофирлик” каби луғавий маъноларга эга бўлиб, истилоҳда “Ислом дини ёки Аллоҳ, борлик ва инсон тўғрисидаги исломий дунёқарашни тан олмаслик, ягона Аллоҳ, унинг фаришталари, пайғамбарлари, илоҳий китоблари, қазо қадарига ишонмаслик ҳамда ақидага қарши курашиш; имонсизлик, кофирлик [6:267]” маъноларини ифодалайди. Асарда мазкур атама “*Yalawaṣṣlar kufrdīn ma‘ṣum bolurlar*. – “Пайғамбарлар имонсиз бўлмайдилар” (70r16) тарзида келтирилган. Ушбу жумладаги *kufr* атамаси “имонсизлик, кофирлик” маъносини ифодаласа, “...*ḥaṭāsī köp kufr sözlär ham bar*” (142v9) мисолидаги *kufr* сўзи истилоҳий маъно асосида шаклланганини кузатиш мумкин. Мазкур жумладаги *kufr* сўзини “ишончсиз” маъносида талқин этиш мақсадга мувофиқдир.

Širk атамаси “бирга катнашиш, шериклик” сингари луғавий маънога эга бўлиб, истилоҳда “Аллоҳнинг шериги бор деб ҳисоблаш,

кўпхудолик, шерик келтириш [6:575]” маъноларини ифодалайди. Асарда мазкур истилоҳнинг маънони кучайтириш мақсадида жуфт сўз таркибида қўлланган ҳолати ҳам кузатилди. Масалан: *Kim-ki kufr-u širk mendin ketsün tesä, sūratu-l-Ixlaṣnī oqusun*” (66r19). Мазкур жумлада *kufr* ва *širk* атамалари жуфт сўз ҳосил қилиб, “имонсизлик ва Аллоҳга шерик келтириш” каби салбий маъноларни ифодалашга хизмат қилган. Шунингдек, *širk* лексемаси асарда “шубҳа, иккиланиш” маъносида ҳам қўлланган. Масалан: *Aṅa berdi tep köñülläriṅä širk kirdi*. – “Унга берди дея, кўнгилларида шубҳа уйғонди” (223r14).

“1. Яхшилик, олийжаноблик; саховат, ҳада; 2. ташаккур, миннатдорлик [3:799]” сингари луғавий маъно, “Худо томонидан бандага қилинган ва банда томонидан қадрланиши лозим бўлган яхшилик [13:373]” каби истилоҳий маъноларни англатган *minnat* лексемаси асарда ҳам атама, ҳам тушунча вазифасида келиб, ўзаро зид маънони ифодалаган. Масалан: *Yūsufnī čiqarsalar, malik men čiqardim tep minnat qilḡay erdi, Mavlā ta‘āla öz faḍli-yu karamī birlä čiqardi, minnat Mavlādīn boldi* (89r10). Биринчи ҳолатда қўлланган *minnat* сўзи “қилинган яхшиликни юзига гапириш, таъна қилиш [2:306]” маъносини ифодалайди. Таъкидлаш жоизки, мазкур маъно араб тили луғатларида мавжуд эмас. Бу ҳолат мазкур лексеманинг маъноси туркий тилга ўзлашгандан сўнг кенгайганлигидан далолат беради. Иккинчи ҳолатда истифода этилган *minnat* лексемаси эса юқорида келтирилган атама маъносига мос келади. Муаллифнинг нозик тарзда мазкур лексемани қаршилантира олгани, унинг юксак бадий маҳоратидан дарак беради.

Ибодатга оид тушунча ва атамалар. Ибодат атамаси “Аллоҳга бўйсунуш ва унга ўзини хокисор тутишнинг олий даражаси [6:200]”ни англатади. Асарда бу мавзуй гуруҳ доирасида кўплаб атама ва тушунчалар қўлланганлигини таъкидлаш жоиз. Мазкур турдаги баъзи атама ва тушунчалар турли конфессияларда ибодат қилиш жойи сингари денотатив маъно доирасига бирикади.

Асарда *مِفْعَال* *mif‘āl* қолипи асосида ҳосил бўлган ибодат жойи маъносини ифодаловчи *miḥrāb*, шунингдек, *maṣjid*, , *ma‘bad* сингари атамалар қўлланган. *Maṣjid* атамаси

“мусулмонлар жамоа бўлиб намоз ўқийдиган жой, ибодат уйи [6:291]” мазмунини англатади. Дастлаб бу лексема Муҳаммад (с.а.в.) томонидан барча яккахудолик асосидаги ибодатхоналарга нисбатан қўлланган [6:160]. Асарда бу атама Муҳаммад (с.а.в.)га бағишланган наътда *Balad-i muḥarram, masjid-i mu‘azzam* аниқ. – “Мукаррам шаҳар, азим масжид униқидир” (189v2) тарзида “мусулмонларнинг ибодат уйи” маъносини ифодалаган.

Miḥrāb лексемасининг “1. ибодатхона; 2. масжиднинг қибла томонида имом учун ажратилган қисм [2:165]” каби луғавий маънолари мавжуд. Асарда мазкур атама ҳар икки мазмунда истифода этилган. Масалан: Сулаймон (а.с.) қиссасида “ибодат қилиш жойи” маъносида *Miḥrābda ‘ibādat qilur* (189v2); Юнус (а.с.) қиссасида *Ul qaranḡuluqda baliq qarniṇi miḥrāb etip* (151v14) тарзида “саждагоҳ” маъносини ифодалаган. *Qamuḡ imāmlar miḥrābda muni oquyurlar* (235r13) мисолида эса “масжиддаги имомлар жойи” мазмунини англатади. Асар тилида мазкур атама маъноси конкретлашган.

“Қисаси Рабғузий” асарида ислом даврида мавжуд бўлган яҳудийлар ибодатхонасига нисбатан *ma‘bad* атамаси қўлланган. Масалан, *Abū Bakr Mubaššira birlā Muḥammadni juḥūdilar ma‘badīṇa eltti* (189v14). Мазкур лексема “1. ибодат қилмоқ, сиғинмоқ; 2. тиз чўкмоқ, илоҳийлаштирмоқ [2:517]” маъноларидаги عَبَدَ ‘abada феълидан ҳосил бўлган. Кўриниб турганидек, муаллиф диний атамаларнинг нозик маъноларига эътибор берган ҳолда ўз жойида қўллаган.

Мусулмон жамиятининг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига оид (фикҳий) тушунча ва атамалар. Сўзнинг маънолари ва маъно нозикликлари унинг асл маъноси ҳам, кўчма маъноси ҳам бўлиши мумкин [1:119]. Асарда мазкур турдаги лексемалар асл ҳамда кўчма маъноларда берилган. Жумладан, луғавий маънода “тўғри йўл, диний қонунлар; ислом ҳукмлари, қонун-қоидалари, қонунчилиги [2:419]” маъноларини ифодаловчи *ṣarī‘at* лексемаси истилоҳий маънода “Аллоҳ таолонинг Каломи асосида жорий қилинган ва шаклланган амалий ҳукмлар мажмуаси, ислом ҳукуқи тизими [6:567]” маъноларини ифодалайди. *Ṣarī‘at* атамаси асарда ўз

маъносида қўлланган. Масалан: *Uč yil xalāyiq Nūḥ ṣarī‘atīnča turdilar, ũküšräki kāfir boldilar, ṣarī‘at bayān qilḡuči qalmadi* (28r7); “*Ṣarī‘atda muṇa meñizlik bir masala bar* (6r11)”; “*Iziyā muni kim öldürdi bizgā xabar qilḡil, ṣarī‘atni anīṇ ũzā yorutaliṇ*” (121r4).

Zakāt атамаси луғавий маънода “тозалаш, садақа бериш [2:343]”, истилоҳий маънода “мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр-эҳсон [6:180]” мазмунини ифодалайди. Асарда мазкур лексема асл ва кўчма маъноларда қўлланган. Масалан: *Mālīm bolsa zakāt buyurdi* (169v19). Жумла таркибидаги *zakāt* лексемаси айнан атама вазифасида қўллангани маълум. Таҳлил қилинаётган лексема назмий парчада ҳам учради.

Körsäyürmän körkünüzni körgü bolmas közginām,

Körk zakātīn birgā vājib qolsa körkniṇ pāyidīn (83r14).

Мазкур байтда Зулайҳонинг Юсуф жамолига эришиш йўлидаги заҳмати акс этган. Иккинчи мисрада *zakāt* лексемаси туркий *körk* сўзи билан бирикиб, “чирой очиш, хусн кўрсатиш” маъноларини ифодалаган. Лексема мисра мазмуни асосида ўзгаришга учраб, янгича маъно касб этган.

Тасаввуф атамалари. Мумтоз адабиёт намояндалари ижодида сўзнинг ирфоний-тасаввуфий талқини асосий ўрин тутди. Бу атама ва тушунчаларнинг маънолар тизими бир неча қатламдан иборат. Энг устки қатлам одатда воқеликдаги реал муносабатлар, инсоний ҳиссиётларга асосланса [9:30], яширин маънолар тизими изчил мушоҳада орқали кашф этилади. Тадқиқ қилинаётган асарда ҳам маъноларнинг зоҳир ва яширин қатламлари мавжуд бўлиб, бу аснода муаллиф қисса таркибидаги образларни тасаввуф атамалари билан номлайди. Хусусан, “буюрувчи; қақирувчи, жалб этувчи” луғавий маъноларга эга ‘*ammāra* атамаси “истилоҳда ёмонликка буюрувчи нафс [4:199]” маъносини англатади. Мазкур атама муаллиф томонидан образлаштирилган ҳолда тақдим этилган. Асарда Иброҳим (а.с.) Аммога исмли келинига, ўғли овдан келгандан сўнг уй остонаси алмаштирилиши кераклиги тўғрисидаги насиҳати келтирилади. Исмоил (а.с.) ҳикматомуз тавсияни англаб, Аммога талок беради. Мазкур атаманинг зоҳирий

маъноси киши номи сифатида англашилса, мажозан инсониятни бошқарувчи, ёмонликка буюрувчи нафсдан воз кечиш маъносини ифодалайди.

Шунингдек, Юсуф (а.с.) ташланган қудук муаллиф томонидан *Ul quzuğ atī Ḥubbu-l-axuār erdi*. *Ma'nīsī ul bolur, ezgū quzuğī bolur*. – “Ўша қудук номи *Ḥubbu-l-axuār* эди. Маъноси “яхшилиқ қудуғи” бўлади” (62r6) тарзида таърифланади. Мисолда келтирилган ахуār атамаси “тасаввуфий маслакда Ҳақ даргоҳининг уч юз нафар сарҳанглари, яъни маънавий йўлбошчилари, шариат, тариқат амалларини сидқидилдан бажарувчи фазилатли, ориф зотлар [7:167]” маъносини ифодалайди. Бу атама ёрдамида ҳосил бўлган бирикма зоҳиран қудук номини ифодаласа, яширин мазмунини “Юсуф (а.с.)нинг сабрини тоблаб, уни орифликка ундовчи қудук” тарзида англаш мақсадга мувофиқ бўлади. Муаллиф тасаввуф атамаларини зоҳиран киши номи ёки қудук номи тарзида қўллаб, ботиний маъносини ўқувчи ҳукмига ҳавола қилган.

Асарда қўлланган тасаввуф атамалари шартли равишда Ҳақ ва уни англашга, солиқнинг маънавий камолотга эришиш йўлида амалга оширадиган саъй-ҳаракатлари ҳамда солиқ сифатига оид тушунча ва атамалар каби мавзуй гуруҳларга ажратилди.

Ҳақ ва уни англашга оид атамалар. Асарда салмоқли микдорда учрайдиган атамалардан бири *tajallī* бўлиб, “топиш, кўриш; тўлалигича намоён бўлиш [2:135]” каби луғавий маъноларга эга. Истилоҳий мазмунда мазкур атама “Аллоҳнинг зоти ва сифатларининг бирор нарсада намоён бўлиши [13:152]”ни англатади. Асарда бу атама *nūr* лексемаси билан бирикма ҳосил қилган. Масалан: *Yetmiş hijābdīn orta barmaq andāzasīnča tajallī nūrī kōrindi, tağ altī kesāk boldī* (121v4). Мисолда келтирилган *tajallī nūrī* бирикмаси “Аллоҳ жамолининг кўриниши” маъносини ифодамоқда.

Ўз-ўзини англаш ва шу асосда ўз Раббини таниш маърифат орқали амалга ошади [8:36]. *Ma'rifat* истилоҳда “ўзини билмоқ, англамоқ маъноларига эга бўлиб, Аллоҳнинг тажаллийси эканлигини қалб билан англаш [13:183]” маъноларини ифодалайди. Асарда мазкур атама *ma'rifat markabī* бирикмаси таркибида қўлланган. Масалан: *Qarīnčqa aydī: ... senīn*

elgindāki mulkuñ qamuğī yel turur, anī mīñunča ma'rifat markabīnī mīnsañ seña yaxsīraq erdi, bir sā'atda aršğa teggāy erdiñ. – “Қўл остингдаги мулкнинг барчаси шамолдир, уни мингандан кўра, маърифат уловини минсанг сенга яхшироқ бўларди, бир соатда аршга етардинг” (139r20). Мазкур жумладаги *ma'rifat markabī* ибораси “Ҳақни таниш, уни англаш учун қилинадиган саъй-ҳаракат” маъносида қўлланган. Аксарият ҳолда бу турдаги атамалар асарда бирикма ҳолатида келтирилади.

Солиқнинг маънавий камолотга эришиш йўлида амалга оширадиган саъй-ҳаракатларига оид тушунча ва атамалар. Мазкур турга кирувчи тушунчалардан бири *tafakkur* бўлиб, истилоҳий маънода “сўфийнинг Аллоҳнинг кудрати ва ҳикматидан ҳайратланиб, унинг маърифатини тафаккур қилиши [13:201]” маъносини англатади. Асарда мазкур лексема Мухаммад (с.а.в.)га нисбатан “*Rasūl 'alayhi-s-salām Ḥirā tağīnča ašīp uzun kūn tafakkur qīlur erdi* (193v17)” тарзида қўлланган.

Асарда солиқнинг маънавий камолот босқичларини ифодаловчи атамалар мавжуд. *Xavf* атамасининг луғавий маъноси “қўрқув” бўлиб, истилоҳий маънода “қалбнинг имондан айрилиш таҳликаси, қўркуви [7:205]”ни билдиради. *Rajā* эса “банданинг гуноҳ қилиш хавфидан қутилганига умид қилиши, қалбнинг Аллоҳ васлига эришиши учун дийдор соғинчи [7:192]” маъноларини ифодалайди. Асардаги бу атамалар жуфт сўз ҳосил қилган ҳолда қўлланиб, бир-бирини мазмунан бойитган. Масалан: *Bu azaqīndaqī yassī nā yīğāc turur? Bu xavf-u rajā turur, bir anča xavfğa tōlānürmān, bir anča rajāğa īnanurman*. – “Оёғинг остидаги бу ясси тахта нима? Бу хавф ва ражо бўлиб, баъзан имондан айрилдим дея тўлғанаман, баъзида гуноҳ қилиш хавфидан қутулдим дея ишонаман” (18v13). Жумлада зоҳиднинг қўрқув ва умид қилиш босқичлари акс этиб, атамалар ўз маъносида қўлланган.

Солиқ сифатига оид атамалар. Асарда солиқнинг сифатига доир *ābid*, *zāhid*, *muttaqīy*, *muḥaqqiq* сингари атамалар қўлланган. Истилоҳда *ābid* атамаси “Аллоҳга юзланган ва умрини ибодат билан ўтказган киши [7:190]” маъносини ифодалайди. Масалан: *Yana bir 'ābidğa tegdi ersā, rukū' ičindā uyūqlar erdi*. – “Яна бир обидни учратса, рукуъ ҳолатида мудраётган

эди” (155r12). *Zāhid* атамаси “дунё ишларидан юз ўгирган, тоат-ибодат билан машғул бўлиб, таркидунё қилган шахс” маъносини англатади. Масалан: *Yūsuf ...ham zāhid turur, ham ‘ālim turur* (87v14). *Muttaqiy* атамаси “тақводор, парҳезкор” маъноларини англатиб, асарда *Bu ‘Umrān yawlaq šālih, muttaqiy er erdi* (166v3) тарзида қўлланган. *Muḥaqqiq* атамаси “доимо сафога интилган Ҳаққа етган кишилар, риёзат билан нафсларини тарбиялаган, эзгулик йўлида сайру сулук билан шуғулланадиган олий мартабали сўфий [7:187]” маъносини ифодалайди. Асарда муаллиф тасаввуфий ғояларни тарғиб қилишда ҳамда ўз фикрини қувватлаш мақсадида *muḥaqqiqlar aymīšlar* (42r11) синтактик бирлигидан фойдаланган. Масалан: *Muḥaqqiqlar aymīšlar: Ibrāhīm kögsündä Izi muḥabbatīnīn oti bar erdi* (42r11). Мазкур атамани бу тарзда қўллаш муаллифнинг маълумот етказишдаги эҳтиёткорона муносабатидан дарак беради.

ХУЛОСА

“Қисаси Рабғузий” асарида қўлланган арабча диний атамаларни семантик тадқиқ этиш қуйидаги хулосаларни билдиришга имкон беради:

Биринчидан, асарда Рабғузий диний атамаларни қўллашда сўзнинг маъно имкониятларидан самарали фойдаланган.

Иккинчидан, асарда ислом тушунчасидаги Аллоҳни англатувчи *rabb*, *mavlā*, *ḥaḍrat* сингари сўзлар маънодош сифатида қўлланган бўлса, *minnat* лексемаси ҳам атама, ҳам тушунча вазифасида келиб, қарама-қарши маънони ифодалаган. Бу ҳолат лексеманинг маъноси туркий тилга ўзлашгандан сўнг кенгайганлигидан далолат беради.

Учинчидан, асарда полисемантик хусусиятга эга *šaṭī‘at*, *zakāt* каби атамалар асл ва кўчма маъноларда қўлланган.

Тўртинчидан, диний атама ва тушунчаларнинг аксарияти ўз маъносини ифодалаган бўлса, *‘ammāra*, *axuṣar*, *ixlāṣ*, *xayf*, *rajā* каби тасаввуф атамалари образлаштирилган ҳолда қўлланган. Хусусан, *‘ammāra* ва *axuṣar* атамалари зоҳиран антропоним ва лимнонимика тарзида келтирилиб, ботиний маъноси ўқувчи ҳукмига ҳавола қилинган. *Muḥaqqiq* атамаси орқали муаллиф диний-фалсафий ғояларни тарғиб қилишда фойдаланган. Мазкур

атамаларнинг лексик-семантик хусусиятини кашф қилиш сўз замирида яширин рамзий-мажозий маъноларини теран англашга хизмат қилади.

МАНБА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Abdushukurov B.B. “Qisasi Rabg‘uziy” leksikasi. – Toshkent, 2017.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. – T. I- IV. / E. Fozilov tahriri ostida. – T.: Fan, 1983-85.
3. An-Naiym. Arabcha - o‘zbekcha lug‘at. – Toshkent, 2003.
4. Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Türkiye, 2009.
5. Islam. Ensiklopedicheskiy slovar. – Moskva: Nauka, 1991.
6. Islom. Ensiklopediya. – Toshkent, 2017.
7. Isaqova Z.R. Tasavvuf ta‘limotida valiylik tushunchasining diniy-falsafiy talqini (A.Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asari asosida). Falsafa fan. nom. ... diss. – Toshkent, 2007.
8. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent, 1996.
9. Majitova S. Jomiy g‘azaliyotidagi ramziy istilohlarning lug‘aviy va majoziy ma‘nolarni talqin qilish usullari. Fil. fan bo‘yicha falsafa dok. (Phd) ... diss. – Samarqand, 2018.
10. Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Oltin silsila. Sahihul Buxoriy. 3-jild. – Toshkent, 2019.
11. Nāsirūd-din bin Burhanūd-din Rabguzi. Kisasül-enbiya. I cilt. – Ankara, 1997.
12. Nāsirūd-din bin Burhanūd-din Rabguzi. Kisasül-enbiya. II cilt. – Ankara, 1997.
13. Razzoqov G‘., Rahimov K. Xojagon Naqshbandiya tariqati va yetti pir. – Toshkent, 2020.
14. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikkinchi jild. . – Toshkent, 2006.
15. Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk Islom. Johiliya asri. – Toshkent, 2001.
16. Umarxo‘jaev M. O‘zbek tilining diniy atamaları lug‘ati qachon tuziladi? // <http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/1219-maqola.html>